

ATAD

Makale Türü: Araştırma makalesi

Article Type: Research article

Geliş Tarihi: 17.10.2022

Submitted: 17.10.2022

Kabul Tarihi: 24.12.2022

Accepted: 24.12.2022

<https://doi.org/10.56448/ataddergi.1190583>

Nesrin YILDIRIM¹

BATUM SANCAĞININ SOSYAL VE EKONOMİK GELİŐİMİ (1800-1877)

Öz: Bu alışmada, XIX. yūzyılda Osmanlı idaresi altındaki Batum sancağının sosyal ve ekonomik yapısı incelenecektir. Batum, bulunduğu coğrafi konumun doğal sonucu olarak yūzyıllar boyu birçok medeniyetin hākimiyeti altına girmiş, kūltür yelpazesi geniş bir bölgedir. Uzun süre Osmanlı hākimiyeti altında kalan Batum bölgesi, Osmanlı'nın dođu vilāyetleri içinde önemli bir mevki iřđal etmektedir. Bundan dolayı Batum Osmanlı hakimiyetine girdiği günden 93 Harbi'neadar geçen süre içerisinde hemen her sahada peyderpey gelişme kaydetmiş önemli bir Osmanlı sancağıdır. Özellikle Anadolu ile Karadeniz'in diğer kısmı arasında ticari köprü görevini üstlenen Batum limanı iktisadi gelişmelerin beraberinde kūltürel manada da önemli bir etkileşim unsuru olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Batum, Osmanlı Devleti, XIX. Yūzyıl, Liman, 93 Harbi

Social and Economic Development of the Batumian Sanjag (1800-1877)

Abstract: In this study, XIX. The social and economic structure of the Batumi sanjak under Ottoman rule in the 19th century will be examined. Batumi, as a natural result of its geographical location, has been under the domination of many civilizations for centuries and is a region with a wide range of cultures. Batumi region, which was under Ottoman rule for a long time, occupies an important position in the eastern provinces of the Ottoman Empire. Therefore, Batumi is an important Ottoman sanjak that has made progress in almost every field from the day it came under Ottoman

¹Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakūltesi, Yakınađ Anabilim Dalı, nesrin_yildirim1@hotmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5903-6655>

rule until the 93 war. Batumi port, which has taken on the role of a commercial bridge between Anatolia and the other part of the Black Sea, has been an important element of interaction in the cultural sense along with the economic developments.

Key Words: Batumi, Ottoman Empire, XIX. Century, Harbor, 93 War

Giriş

Batum, bulunduğu konum dolayısıyla geçmişten günümüze kadar birçok devlet tarafından işgale uğramış bir şehirdir. Batum şehrinde yer alan en önemli ticari gelir kaynağı olan liman, geçmişten günümüze değin gerek stratejik gerekse ticari açıdan son derece önemli bir konumdadır.² Batum'da hkimiyet kuran devletler incelendiği vakit, M.Ö 750-550 yılları arasında Akhalı adı verilen denizcilerin eline geçen Batum ve çevresi dahil olarak zere³ Karadeniz'inde dahil olduğu söz konusu geniş coğrafya dönemin güçlü devleti olan Pers İmparatorluğu himayesi altına almıştır.⁴ M.Ö yaklaşık olarak VIII. yüzyılda Doğu Karadeniz ve Kafkasya'da hüküm süren Kimmerler Batum'un da içinde yer aldığı Gürcistan topraklarına zaman zaman gler düzenlemişlerdir. Kimmerler, Batum şehri'nin civarındaki Kolhis krallığını yıkmıştır.⁵ Daha sonraki süreçte bölge hkimiyeti Med İmparatorluğuna geçmiştir.⁶ M.Ö 7. Yüzyılda İberyia Krallığı hkimiyeti altına giren Batum, daha sonra Pers İmparatorluğu'nun himayesindeki Pontus Krallığı'na bağlanmıştır.⁷ Milattan sonra 350 yılında Hun Türkleri, Kuzey Kafkasya'yı işgal etmiştir.⁸ 395 senesinde Roma, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca Doğu Karadeniz bölümü Bizans hkimiyetine girmiştir.⁹ 500'l yıllara gelindiğinde ise Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasındaki savaşlar, ekonomiyi olumsuz yönde etkileyince ticaret gzerghi değiştirilmiş ve Batum şehri'nin yakınındaki oruh havzası istikametinde İpek yolu Doğu Karadeniz'e ulaşmaya başlamış bu da Doğu

² *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C. 3, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 513.

³ M. Taner Tarhan, "*n Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler*", Türkler, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 607.

⁴ Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.16-17

⁵ İbrahim Telliğlu, *Osmanlı Hkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2004, s. 16.

⁶ Haşim Karpuz, *Rize*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 8.

⁷ Nihat Kaşık- Hasan Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in te Yakası*, Ankara, Trkar, Ağustos 2000, s. 40

⁸ Mustafa Kafalı, "*Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*", Türkler, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 177.

⁹ Haşim Karpuz, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 7.

Karadeniz'deki limanları daha da önemli hale getirmiştir.¹⁰ VII. Yüzyılda Batum ve çevresinin dâhil olduğu Çoruh Nehri'nin çevresinde hüküm süren Bagratlı Krallığı, buradaki halka Ermeni kültürünü aşlamayı devlet politikası haline getirmiştir.¹¹ 628 yılında Bizans İmparatorluğu ile kurduğu ittifak sayesinde, Batum ve Gürcistan'a hâkim olmuş, diğer yandan Hz. Osman zamanında bölge Müslümanların idaresine girmiştir.¹² Bölgedeki Türklerin hâkimiyeti, 1048 Hasankale Savaşı'nın kazanılmasıyla kendini göstermeye başlamıştır. 1049 yılından itibaren Gürcistan ve Batum dâhil olmak üzere Güney Kafkasya'da Selçuklu Devleti'nin etkileri görülmesine rağmen Selçuklu Devleti bu bölgeye 40 yıl sonra hakim olabilmıştır.¹³

1071 senesinde kazanılan Malazgirt Muharebesi'nden sonra Gürcistan ve Batum'u kapsayan Karadeniz sahilleri ve Kafkasya coğrafyasının büyük bir bölümü Selçukluların idaresi altına geçmiştir.¹⁴ 1204 yılında haçlılar tarafından istila edilen İstanbul'da daha fazla siyasi varlığını sürdüremeyen Bizans İmparatoru Komnen, Karadeniz'de Gürcü kraliçesi Tamara'nın da desteğiyle Kumman ordusuyla birlikte Trabzon merkezli Rum İmparatorluğu kurmuş¹⁵ fakat Köseadağ Savaşı'yla bu imparatorluk Moğolların eline geçmiştir.¹⁶ Bu esnada I. Alaaddin Keykubat döneminde, Karadeniz'deki önemli liman kentleri ele geçirilmiştir. 1267 senesinde, Rize'den Batum'a kadar büyük bir hâkimiyet kuran Kıpçak Türkleri daha sonra Osmanlı Devleti'nin idaresine girmişlerdir.¹⁷ İlerleyen süreçte 1277 yılında Çepniler Karadeniz'de üstünlük sağlamıştır.¹⁴ yüzyılın ilk yarısında Doğu Karadeniz'de Akkoyunlu Devleti'nin etkileri baş göstermektedir. Diğer yandan Osmanlı Beyliği, Samsun'u topraklarına katmıştır. II. Murat zamanında devam eden seferler, Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'u fethiyle daha kalıcı hale gelmiştir.¹⁸ Bu dönemde Uzun Hasan,

¹⁰ Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S.12, İstanbul, 1987

¹¹ Muzaffer Arıcı, *Her Yönüyle Rize*, Odak Ofset Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 52.

¹² Özhan Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, Genesis Kitap, Ankara, 2012, s. 731

¹³ Okan Mert, *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.114.

¹⁴ Arıcı, *Her Yönüyle Rize*, s. 43-44.

¹⁵ Abdurrahman Okuyan, *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, Kalem Yayınevi, Trabzon, 2013, s. 42

¹⁶ Karpuz, *Trabzon*, s. 7.

¹⁷ Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 126.

¹⁸ "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 10, s. 7184-7186.

Koyunluhisar'ı zorla ele geçirmesi ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile ittifak kurması üzerine kale Osmanlı himayesine girmiştir. Batum, Müslümanların eline geçmeden evvelki en görkemli dönemini Gürcü krallığı döneminde yaşamış ve XV. yüzyıla kadar Gürcü krallığı himayesinde kalmıştır.¹⁹ Gürcü krallarının bu dönemde bazen Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Şirvanşahlar'a itaat ettiği bilinmektedir.²⁰

1. Osmanlı İdaresinde Batum'un Siyasi Süreci

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren yürüttüğü genişleme politikası sayesinde Karadeniz bölgesinin neredeyse bütün kıyılarını hâkimiyeti altına almıştır. İlk olarak Trabzon, II. Murat döneminde (1442) kısa süreli de olsa Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in, İstanbul'un Fethi'nden sonra fetih yönünü Karadeniz'e çevirmesi üzerine Bizans, Karadeniz'deki çıkarlarını koruyabilmek maksadıyla ilk olarak Akkoyunlu Devleti ile ittifak girişiminde bulunmuş ancak muvaffak olamayınca Papa'ya başvurarak yeni bir haçlı seferi isteği üzerine Fatih Sultan Mehmet, 15 Ağustos 1461 yılında Trabzon'u fethetmiş²¹ ve bu şehir ortalama 42 gün süren bir kuşatma sonucunda ele geçirilmiştir.²² Bu dönemde bölgede Cenevizliler, Rum İmparatorluğu ve Candaroğulları hüküm sürmekteydi.²³ Fatih Sultan Mehmet, ilk olarak Cenevizlerden Amasra'yı almış, daha sonra Kastamonu ilini ve Sinop'u Candaroğulları'ndan alarak Zonguldak Ereğli, Kastamonu, Sinop, Bolu, Çorum, Samsun gibi illeri içine alan Orta Karadeniz Bölgesi Osmanlı himayesine geçirmiştir. Bu dönemde Rum İmparatoru David Komnen, devlet sınırlarını Batum'a kadar genişletmiş bulunmaktaydı.²⁴ Fatih Sultan Mehmet, Sinop limanından Trabzon'a²⁵ Mahmut Paşa idaresinde hazırlanan 100 adet donanma

¹⁹ Kaşıkçı-Yılmaz, *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*, s. 40.

²⁰ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Doktora tezi, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları No:1, İstanbul, 1979, s. 22.

²¹ Mehmet Bilgin, *Trabzon*, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 70-74.

²² Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, s. 582.

²³ Yaşar Yücel- Ali Sevim, *Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 46.

²⁴ Yücel- Sevim, *Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni*, s. 48. ; Johan Wilhem Zinkelsen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (145-1574)*, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011 s. 243.

²⁵ Melek Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Trabzon, Yaz 2005, s. 97.

ile hareket etmiştir.²⁶ 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in emrindeki uç beyleri, Karadeniz'deki önemli limanları ele geçirmiş²⁷ 1461 yılında Trabzon'un fethi neticesinde bölge, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir sancak konumuna getirilmiş ve Kazım Paşa buraya atanmıştır.²⁸ Fatih Sultan Mehmet, Trabzon fethi esnasında aynı yıl içerisinde Kastamonu ve Sinop sahil şehirlerinin de fethini tamamlamıştır.²⁹

Karadeniz'deki birçok yer ve kale ele geçirilmiştir. Bu dönemde ele geçirilen, evvelce inşa edilmiş olan kaleler genel olarak o dönemde kolonicilik yapan Ceneviz, Venedik ve Rumların ticari amaçlarla inşa edilmiş olup çok geniş çapta kaleler değillerdir.³⁰ Trabzon'un fethinden sonra Osmanlı himayesine giren Batum, Yavuz Sultan Selim zamanında meydana gelen Osmanlı-İran savaşları esnasında beylerbeylik konumuna getirilmiş ise de³¹ bir dönem Osmanlı himayesinden çıkmış fakat tekrar 1545 yılında Gürcü Kralının elinden alınarak 93 harbine kadar Osmanlı Devleti himayesinde kalmıştır.³² 1545 senesinde Temerrüd Ali Paşa, Gürcistan seferi ile görevlendirilmiş olup³³ sefer neticesinde Batum ve Oltu bölgesi idare altına alınmıştır.³⁴

Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Batum, Trabzon Eyaletine bağlanmıştır. Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu önemli liman şehri, Rusya ile yapılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Lazistan Sancağına bağlı iken savaş

---

²⁶ Mehmet Neşri, *Neşri Tarihi II*, (Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 157.

²⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 20.

²⁸Öksüz, "*Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)*", s. 100; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Havkal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 202.

²⁹ Lütfü Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 105.

³⁰ Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, s. 184.

³¹ Hearsh W. Lowry- Feridun Emecen, "*Trabzon*", İslam Ansiklopedisi, C. 41, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 301.

³² Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 93.

³³ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 49.

³⁴Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535- 1566)*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 66.

neticesinde Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır.³⁵ 1514 Çaldıran zaferi neticesinde de Gürcistan'ın diğere bölgeleri Osmanlı idaresine geçmesi, Kanuni dönemindeki ilerleyişle pekişince coğrafi yakınlık sebebiyle İran'daki Safeviler ile Osmanlı Devleti arasında sorun teşkil etmiştir. Uzun süren çatışmalar neticesinde iki devlet arasında 1590 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'yla Gürcistan, Osmanlı topraklarına katılmıştır.³⁶ III. Murat döneminde, Batum Sancağı ile Trabzon bir araya getirilerek Trabzon Eyaleti kurulmuştur.³⁷

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki siyasi münasebetler, ilk defa XV. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Daha sonra Rusya'nın yegâne emeli olan sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda hareket etmeye başlaması sonucu iki devlet arasında ilk savaş XVI. yüzyılda olmakla birlikte I. Dünya Savaşı'na değin aralıklarla savaşlar ve antlaşmalar yapıldığı bilinmektedir.³⁸ Coğrafi konum itibariyle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile komşu olması ve Rusya'nın siyasi emelleri Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına tamamen ters oluşu, iki devleti sık sık karşı karşıya getirmiştir.³⁹ XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Rusya, Karadeniz'e hâkim olabilmek amacıyla her yolu denemiş hatta bu süreçte Gürcü kralıyla işbirliği içine girmiştir. İki devlet arasında yapılan 1783 yılındaki antlaşmanın hemen akabinde Gürcüler Batum kalesini işgal etmişlerdir. Durumun Bab-ı Aliye bildirilmesi üzerine Trabzon valisine, durumla alakadar olması için emir verildi.⁴⁰

XIX. Yüzyıla geldiğinde Rusya'nın Karadeniz üzerinden sıcak denizlere inme teşebbüsleri iki devleti sürekli karşı karşıya getirmiştir. 1805-1812 yılları arasında yapılan Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Tatarıçe Meydan Savaşı'nda yenilen Rusya, Batum ve Batum'un kuzey istikametine doğru yol alıp Poti bölgesini zapt etmiştir. Bu esnada I. Napolyon'un Rusya ile savaşa girmesi üzerine⁴¹ Rusya, her iki cephede savaşamayacağından, Osmanlı Devleti ile

³⁵ N. Yücel Mutlu, *Misak-ı Milliden İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars Ardahan ve Batum*, Ankara, Ekim 2007, s. 23. ; *Solakzade Tarihi*, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s. 302-304.

³⁶ Hüsamettin M. Karamanlı, "Osmanlı Hâkimiyeti", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 314.

³⁷ Okuyan, *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 196.

³⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, İstanbul, Der yayınları, Haziran 2010, s. 62-63.

³⁹ Mürsel Köse, *İşgalden Kurtuluşu*, Ankara, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, 2003, s. 1.

⁴⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası", *Türkler*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 560.

⁴¹ Yılmaz Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009, s. 58.

arasındaki savaş 1812 Bükreş Antlaşması ile nihayete erdi. 1828 yılında saldırıya geçen Rusya ilk etapta Kafkasya istikametinde ilerlemiş ve asıl isteği Karadeniz'in doğu ve kuzeyindeki sahil şeridini ele geçirmek maksadıyla Navarin limanında bulunan Osmanlı donanmasını yaktırmıştır.⁴² Navarin olayının sorumlusu olan Rusya, İran ile arasındaki savaşı sona erdirerek bir antlaşma yapmış daha sonra 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Savaş sonunda taraflar arasında 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması gereğince Kars, Beyazıt, Erzurum ve Acaristan bölgeleri Osmanlı Devleti'nde kalırken Batum, Ahılkelek, Ahıska ve bazı bölgeler Rusya'ya terkedilmiştir.⁴³ Kafkasya ve Balkanlar üzerinden savaş açan ve savaşı galibiyetle neticelendiren Rusya'nın, Anapa ile Batum arasındaki bölgeyi ele geçirmesi planlarını uygulama noktasında önemli bir adım olmuştur.⁴⁴

Osmanlı Devleti iç meseleleriyle uğraşırken diğer yandan Batılı devletlerle Kutsal Yerler sorununu yaşamaktadır. Mülteciler meselesi ve Kutsal Yerler sorununu bahane eden Rusya, bu fırsatı da kaçırmayarak Hristiyanların kutsal yerlerinin hamisi gibi davranan Rus elçisini Osmanlı Devleti'ne göndermiş ve isteklerinin Osmanlı Devleti tarafından kabulüne kadar Eflak ve Boğdan'ın işgalinin bildirilmesi üzerine iki devlet arasında savaş sebebi olmuştur.⁴⁵ Rusya'nın hedefleri arasında Eflak ve Boğdan'ı ele geçirmek, Hristiyanların hamisi olabilmek, sıcak denizlere inebilmek, Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek vardır. 1853 yılında başlayan Kırım Harbi karşısında Osmanlı Devleti, Boğaz'daki ve Karadeniz'deki önemli kaleleri daha da güçlü hale getirmeye çalışmış ve bu sayede Doğu Anadolu ve Trabzon'a teçhizat takviyesi sağlamıştır.⁴⁶ Savaş devam ederken 1853 yılında Patrona Osman Paşa'nın kumanda ettiği Türk filosu, Batum'daki kuvvetlere yardım götürmek üzere yola çıktığı sırada hava şartlarından dolayı Sinop limanına demir atmak durumunda kalmış, bunu fırsat bilen Rus Amiral Makhimafun, Osmanlı donanmasına saldırmıştır. Sinop Bozgunundan sonra 1854 yılında Çatana Zaferi, Silistre

⁴² Cemender Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları no: 1, Ankara, 1987, s. 6. ; Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, s. 94.

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C. V*, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 119-121. ; Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010, s. 276-279; Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut*, s. 94.

⁴⁴ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi 2*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2000, s. 743-744.

⁴⁵ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 6.

⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, C. V*, s. 231.

Kuşatması, Yerköyü Zaferinin ardından İnkerman Zaferi kazanılmıştır.⁴⁷ 1855 yılına geldiğinde Sivastopol işgal edilmiş netice de Kırım harbi Kars'ın Ruslar tarafından alınmasıyla nihayete ermiştir. Savaş, 1856 Paris Kongresi ve ardından yapılan antlaşma ile tamamen bitmiştir.⁴⁸

Kırım Harbi'nden sonra Anadolu topraklarına gerçekleşen göçler, çoğunlukla deniz yolu aracılığıyla sağlanmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz'deki en önemli limanlardan olan Batum limanıdır.⁴⁹ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1977 yılında meydana gelen 93 harbinin görünen sebebi Balkan bunalımı olsa da asıl sebebi Rusya'nın Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek ve İstanbul ile Boğazları hâkimiyeti altına alarak sıcak denizlere inmek istemesidir. Rusya; Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki koldan saldırı gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ordusunun başında Ahmet Muhtar Paşa bulunurken Rumeli ordusuna da Müşir Derviş Paşa komutanlık etmekteydi. Aynı zamanda Ahmet Muhtar Paşa, Batum'daki orduya da komutanlık etmiştir.⁵⁰ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 31 Ocak 1878 yılında Edirne Mütarekesi'nin imzalanmasına karşın Rusya, İstanbul sınırına kadar gelmesi sebebiyle çıkarları zedelenen Avrupalı devletler duruma dâhil olmuş ve iki devlet arasında Yeşilköy Antlaşması imzalanmıştır. Rusya, bu antlaşma neticesinde Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmiştir.⁵¹ Antlaşmadan sonra emellerine biraz daha yaklaşan Rusya, İngiltere ile gizli bir antlaşma ile ileride yapılacak olan Berlin Kongresi'nde kendisinin fikirlerine arka çıkmasını istemiştir. Berlin antlaşması esnasında Rusya Kars, Ardahan ve Batum'un kendi himayesinde kalmasını talep etmiş ve bu talep İngiltere tarafından kabul edilmiştir.⁵²

2. Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağında İnşa Ettiği Dini Yapılar

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren ele geçirdiği bölgelerdeki mevcut halkın arasında dil, din, ırk, mezhep ayrımı yapılmaksızın halkına eşit

⁴⁷ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 7.

⁴⁸ Nazım Tektaş, *Saraydan Sürgüne*, İstanbul, Hayat Yayın Grubu, 2013, s. 393-403; Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, s. 230.

⁴⁹ Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XVIII, 2014, s. 424.

⁵⁰ Arslanoğlu, *93 Harbinden sonra Kars'ımız*, s. 12.

⁵¹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.734-738. ; Köse, *İşgalden Kurtuluşu*, s. 5.

⁵² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 70.

davranmıştır⁵³ Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün bölgelerde mevcut olan halkın hayatlarını idame edebilmesi açısından hamam, cami, mescit, bedesten, medrese, han, sağlık kuruluşları gibi birçok sosyal ve dini çalışmalar yapmıştır.⁵⁴ Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında Trabzon Vilayetine bağlı olan Batum Sancağında yaşayan Rum ve Batum'da bulunan Aziziye şehrinde Hristiyan tebaası için birer kilise inşa ettirmiştir.⁵⁵ Cami, İslam dininin gereklerini yerine getirebilmek maksadıyla inşa edilmiş dini yapı olmasının yanı sıra aynı zamanda da bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştır. Talebe adı verilen günümüzdeki öğrenciler camilerde hem dini eğitimlerini tamamlamakta hem de camilerin belirli bölmelerinde özellikle Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında medrese eğitiminin daha başlamadığı süreçlerde bu bölmelerde eğitim hayatlarını sürdürmekteydiler.⁵⁶

Osmanlı Devleti, her milletin kendi dini liderini seçme özgürlüğü ve dinini özgürce yaşayabilme hakkını tanımıştır. Ayrıca tamire ihtiyaç duyulan ibadethaneler ile ilgili ilgili mecralara beyanatta buldukları takdirde tamir işlerinin mümkün olacağını da belirtmiştir.⁵⁷ Osmanlı Devleti, Trabzon'un Fethi'nden sonra zaman içerisinde Karadeniz sahillerinin tamamını ele geçirmekle kalmamış Karadeniz'in diğer yakasında da hâkimiyet sürdürmüş ve Batum'u topraklarına katarak idaresi altına almıştır. Osmanlı Devleti dini yönünü şehirleşme sisteminde de ortaya koymuş ve şehirleri, inşa ettiği camilerin etrafında kurmuştur.⁵⁸ Batum, Osmanlı Devleti'nin himayesine girdikten sonra bölgede birçok imarethane ve ibadethane inşa edilmiştir.

---

⁵³ Mustafa Alkan, "Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı", Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.17; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 11*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 14.

⁵⁴Necdet Öztürk, *14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37.

⁵⁵ BOA.İ.HR..222/12950; BOA.İ.HR.. 224/13081

⁵⁶Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 436.

⁵⁷Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Basın, İstanbul, 1996, s. 45.

⁵⁸ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 2, Bahar 2005, s. 155.

Örneğin; 1813 yılında Batum kazasına bağlı Batocor karyesinde yer alan mescit camiye çevrilmiştir.⁵⁹

1819 yılında Batum Kalesi'nde de bir adet cami inşa edilmiştir.⁶⁰ 1834 yılına ait arşiv belgesine göre, Gonye Sancağına bağlı olan Batum karyesinde, Hacı şahinzade tarafından bir camii inşa edilmiş ve bu caminin hitabetinin de Yusuf ve Hurşid bin Ahmet'e verilmesi için izin istediği belirtilmiştir.⁶¹ 1842 yılında Batum kasabasında Todokar İsmail Ağa tarafından yaptırılmış olan camide Cuma namazları ile bayram namazlarının kılındığı bilinmektedir.⁶² 1866 senesine ait arşiv belgesine göre Batum Sancağına bağlı Aziziye kasabasında Hristiyan ahalinin ibadetlerini yapabilmeleri için Lazistan mutasarrıflığına gönderilen emirname ile kilise inşasına bařlandđı bilinmektedir. Ayrıca bu kilisenin yanı sıra bu muhitte bir de camii inşa edilmiş ve Müslüman ahalinin ibadetlerini yapabilmelerine olanak sağlanmış olup bu durum Osmanlı Devleti'nin adaletinin ve hoşgörü politikasının uygulandığının en güzel kanıtıdır. 1869 yılında Batum sancağında inşa edilen cami için eşiklikler tespit edilmiş olup gereken malzemeler tedarik edilerek gönderilmiştir.⁶³ Osmanlı Devleti, cami ve diğer din görevlilerini bizzat merkezden atamasını yapmaktaydı. 1853 yılında Batum Sancağına müftülük görevini yerine getirmesi için Ömer Efendi atanmış olup ve bu şahıs maaşa bağlanmıştıdır.⁶⁴

Vilayet salnameleri, Osmanlı Devleti idaresindeki birçok yerde devletin yaptırdđı hayır kurumları, imarethaneler, ibadethaneler, yol, okul, şifahane vb. konularda net bilgileri günümüze ulaştıran en önemli kaynaklardandır. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum sancağında 3 adet cami bulunmaktadır. Batum'da bulunan bu üç caminin adı sırasıyla Aziziye Camisi, Orta Camii ve Gorcomi Camidir. 1873 Trabzon Vilayet Salnamesi incelendiğinde ise cami sayısının iki olarak verildiği görölmektedir. Gorcom Camii, Batum şehrinde bulunan ve XIX. Yüzyılda Osmanlı himayesinde iken de bölgede bulunan Müslüman halk tarafından kullanılmak üzere ibadete açılmış bir camidir. Gorcomi Camisi, bir ibadethane olmasının yanı sıra oldukça önemli bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştıdır. Dönemin en önemli âlimleri bu camide

---

⁵⁹ BOA. HAT. 1524/15

⁶⁰ BOA. HAT.1552/54

⁶¹ BOA.HAT.1589/52.

⁶² BOA.C..EV..288/14663

⁶³ BOA. İ..DH. 596/41482

⁶⁴ BOA.A.MKT.NZD.100/32

eğitim görmüşlerdir. Bu cami 1989 yılında bölge halkı tarafından tamir edilerek aktif hale getirilmiştir.⁶⁵

Aziziye camisi, Batum Sancağına ait Batum limanına yakın bölgede Sultan Abdülaziz zamanında Trabzon Valisi tarafından dönemin padişahının adına izafeten yapılmış bir camidir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Valisi tarafından yaptırılan cami günümüze kadar ulaşamamıştır.⁶⁶ Aziziye Cami'sinin minaresi bulunmaktadır fakat Sovyet Rusya yönetimi sürecinde yıkılmıştır.⁶⁷ Orta Cami, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölgeyi himayesi altına aldığı dönemde yaptırılmış olup günümüzde Batum'da ibadete açık konumdadır. Caminin minaresi yoktur. 1992 yılında caminin avlusuna bir minare inşa edilmiştir.⁶⁸

Osmanlı Devleti diğer dinlere mensup ahaliye dinlerini yaşama hususunda özgürlük tanımış olup ayrıca kendi dini liderlerini seçme özgürlüğünü tanımıştır. Bu dini liderlerin halkın ibadetlerinde öncülük etmenin yanı sıra sosyal alandaki birtakım sorunların çözümünde hâkimlik yetkilerine de sahip olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Devlet, Fatih Sultan Mehmet zamanında Karadeniz fethini gerçekleştirdikten sonra başta Trabzon olmak üzere Karadeniz'deki birçok bölgede İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Ancak İslamiyet'te zorlama olmadığı için bölgede yaşayan halkın kendi dini inanışlarına karışılmamış ve bölgedeki Müslüman halk ve Gayrimüslim halk arasında hoşgörü ve refah ortamı sağlanmıştır. Zaman içerisinde bazı Gayrimüslimlerin kendi rızalarıyla İslamiyet'i seçtiği bilinmektedir.⁷⁰ Batum şehrinin Osmanlı devletinden evvel hâkimiyetleri altına girdikleri devletlerin etkisiyle birçok dine mensup oldukları bilinmektedir. Bölge halkının genel olarak tek tanrı inancına sahip dinlere tabii olduğu bilinir.⁷¹ Batum ve Batum'un bağlı bulunduğu Gürcistan'da en yaygın

---

⁶⁵ Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara, 2001 s. 22-23.

⁶⁶ İdris Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 210

⁶⁷ Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, s. 22-23.

⁶⁸ Bostan, *"Batum"*, İslam Ansiklopedisi C. 5, s. 22-23.

⁶⁹ Paul İmbert, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri*, Çeviri; Adnan Cemgil, Havas Yayınları, İstanbul, 1981, s. 120.

⁷⁰ Okuyan, *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 118.

⁷¹ Ender Savcın, *"Gürcistan Tarihi"*, *Lider Dergisi*, S. 13, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

din Hristiyanlıktır.⁷² Gürcistan'ın tamamında Hristiyanlık dini resmen 337 senesinde kabul görmüş ve bu tarihten itibaren devletin resmî dini Hristiyanlık olarak anılmıştır.⁷³ Batum şehrinde 19. yüzyılda farklı dinlere mensup ibadethaneler inşa edilmiştir. Bunlardan biri Batum'da Zubalashvili adlı kardeşlerin inşa ettirdiği katedraldır. Bir diğeri ise St. Nicolas kilisesidir bu kilise Ortodoks mezhebine mensup ahalinin hizmetine sunulmuştur.⁷⁴ 1875 yılında Batum Sancağındaki gayrimüslim ahalinin dini liderlik görevini Kolorancıoğlu Hacı Ohannes Efendi yürütmüştür.⁷⁵ Osmanlı Devleti, Müslüman halkın dini vecibelerini yerine getirebilmesi için camiler inşa ettiği gibi Gayrimüslimler içinde kiliseler inşa etmiştir. 1866 yılında Batum Sancağına bağılı olan bölgede Rum halkına kilise inşa etmelerine izin verilmiştir. Yine aynı yıl içerisinde Batum Sancağına bağılı Aziziye şehrinde de kilise inşa edilmiştir.⁷⁶

3. Batum Sancağında Sosyal Yapılar

Osmanlı Devleti, aynı ırka ve dine sahip kişilerce kurulmasına rağmen sınırları genişledikçe idaresi altına farklı din, mezhep ve ırktan topluluklar dâhil olmuş ve onlara yönetiminde de yer vermiştir. Osmanlı Devleti, yürüttüğü politika neticesinde halkın kendisine bağılılığını sağlamış olup halk arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin hayatlarını idame ettirebilmeleri için buldukları bölgede imar çalışmaları için emirnameler çıkartarak bölgenin vali, kaymakam ve kadısına yapılması gerekenler bildirmiştir.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin kurulduğu günden itibaren istikrarlı bir şekilde uyguladığı fetih ve iskân politikası neticesinde ele geçirdiği yerlerde kısa sürede kendi izlerini yaşatacak olan imar çalışmalarına hız verdiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki şehirler incelendiğinde, din ve vicdan hürriyetinin yaşandığı yerler olduğu görülmektedir. Şehirlerde her dinden, her mezhepten ve ırktan bir araya gelmiş tebaa refah içerisinde birlikte yaşamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikasının çok büyük rolü

---

⁷² Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S. 14, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

⁷³ Ender Savcın, "Gürcistan Tarihi", *Lider Dergisi*, S. 11, İstanbul, 1987, (İsam Kütüphanesinde yer alan mezkur derginin sayfa numaraları bulunmamaktadır).

⁷⁴ Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, s. 817.

⁷⁵ Okuyan, *19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 105.

⁷⁶ BOA.İ.HR.. 222/12950; BOA.İ.HR.,224/13081

⁷⁷ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 82-83.

vardır.⁷⁸ Batum'da, Osmanlı Devleti zamanında yapılan, şehrin kalkınmasında oldukça önemli yer tutan ve bölgede yaşayan halkın ekonomik, adli, eğitim, dini, sosyal vb. ihtiyaçlarına cevap verebilecek birçok kurum oluşturulmuştur. 1869 yılına ait vilayet salnamesine bakıldığında, Batum Sancağına bağlı Batum kasabasının 200 hane, 2 adet camii, 2 adet medrese, 1 hamam ve 400 adet dükkândan müteşekkil olduğu görülmektedir.⁷⁹ 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre ise Batum Sancağında; 1 postane, 1 gümrük binası, 1 fener, 1 telgrafhane, 2 karakol hane, 3 çeşme, 1 şadırvan, 2 medrese, 4 mekatib-i islam, 1 rüştiye, 38 oda, 2 hamam, 15 fırın, 35 mağaza, 350 dükkân, 1 hükümet konağı ve 246 hane bulunmaktadır.⁸⁰ Ayrıca yine aynı salnameye göre; 1 Rum kilisesi, 28 İslam mezarlığı, 2 kuyu, 2 bağçe, 31 kahvehane, 84 değirmen, 205 arsa, 6 ahır, 1 meygede, 1 kayıkhane, 14 mera, 4056 tarla, 484 çalılık bulunmakta olup bunlar nefsi Batum ile Batum kazası kurasının toplam sayılarıdır.⁸¹

1872 Vilayet Salnamesinde de yukarıdaki mekânların mevcut sayısı aynı olup 1873 Vilayet Salnamesinde bunlara ek olarak karantina hane ve 1 postahane açılmış, medrese sayısı 4'e çıkmıştır.⁸² Ayrıca 1853 yılında Trabzon ile Erzurum arasında yol yapımına kara verilmiş ancak Batum'dan daha yakın olması sebebiyle Trabzon yolundan vazgeçilerek Batum Limanı'ndan Erzurum iline kadar olan bölgede yapımına karar verilmiş daha sonra 1854 yılında Batum Şehri'nden Kars'a kadar olan güzergahta bir yol inşa edilmiştir.⁸³ Diğer yandan bir diğer önemli imar faaliyeti olan hamam, 19. yüzyıl Vilayet Salnamelerine göre Batum Sancağındaki sayıları senelere göre farklılık göstermektedir. Bu dönemde, Batum Sancağında devlet ve vakıflar tarafından yaptırılan imarethanelerin sayısı hakkında teferruatlı bilgiye Trabzon Vilayet Salnamelerinde ulaşılabilmektedir. 1871 yılında Batum Sancağında, 2 adet hamam, 1875 ve 1877 yıllarında 9'ar adet

---

⁷⁸ Mustafa Güler, "Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi", Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 317.

⁷⁹ Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, Kültür ve Sanat Basımevi, İstanbul, 2012, s. 269.

⁸⁰ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 207.

⁸¹ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, 106-109.

⁸² *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C. 4, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 207; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.181.

⁸³ BOA.MVL, 58/16; BOA.MVL. 226/13

hamam yapılmıştır.⁸⁴ 19. yūzyıla Batum Sancağında yer alan çeşmelerin yıllara gōre yapılış adeti řu şekildedir; 1871 yılında 2 adet, 1873 yılında 3 adet, 1874 yılında 6 adet bulunmaktadır.⁸⁵

4. Batum Sancağında Eğitim ve Őđretim

Osmanlı Devleti'nde, eğitim hayatına oldukça būyūk Őnem verilmiştir. Kuruluřtan yıkılışa kadarki sūrete Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış ve sonraki sūrelerde de açılan vakıflar eğitim kurumlarının eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği fetih politikaları neticesinde idaresi altına aldığı bōlgelerdeki halk arasında hiçbir ayırım yapmaksızın gayrimūslim halk arasında eğitim ağı gelmiş çocuklara da eğitim hakkı tanımıştır. Sibyan mektebi, Osmanlı Devleti'nde temel eğitimin verildiği bir kurumdur. Ayrıca rūřtiye, idadi ve medrese olmak ũzere de kademe kademe ayrılmış eğitim kurumları bulunmaktadır.⁸⁶ 1870 yılında yapılan ışlahat çalışmalarından Batum Sancağı da nasibini almıştır. Batum Sancağında açılan mekteplere toplamda 7200 tane ders kitabı ve dini eğitimlerini tamamlayabilmeleri için toplamda 3200 tane de cūzūn oluşturulması için devlet hazinesinden 10500 kuruş tahsis edildiği bilinmektedir.⁸⁷ Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yaptığı ışlahatlar neticesinde Batum Sancağında da eğitim alanında birçok gelişme yaşanmıştır. Batum Sancağında açılan okullara bakıldığında 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine gōre Rūřtiye okulu açılmış olup bu okula Őđretmen ataması yapılmadan evvel okulun hocalık gōrevini Hafız Ragıp Efendi'ye verilmiştir. Mektebin toplam talebe sayısı 40 kişidir. Ayrıca Hafız Ragıp Efendi hocalık gōrevine 1872 ve 1873 yıllarında da devam etmiştir bu sūre içinde mektebin talebe sayısında bir değişiklik olmamıştır.⁸⁸ Bilim alanındaki bir diğer gelişme bu

---

⁸⁴ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 207; Trabzon Vilayet Salnamesi 1875, C. 7, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 263; Trabzon Vilayet Salnamesi 1877, C. 9, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 203.*

⁸⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 207. ; Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 5, s. 181. ; Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, C. 6, (Hazırlayan: Kudret Emirođlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eđitim, Kūltūr ve Sosyal Yardımlařma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995 s. 187.*

⁸⁶ Selçuk Akşın Somel, *Osmanlı'da Eğitim'in Modernleşmesi (1839-1908) İşlamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35-36.*

⁸⁷ Yıldıztař, *Osmanlı Arřiv Kayıtlarında Gūrcistan ve Gūrcūler, s. 267.*

⁸⁸ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 167. ;Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, C. 4, s. 167; Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 4, s.145.*

dönemde meteoroloji sisteminin kurulmasıdır. 1864 Tuna komisyonuna göre Karadeniz’de Trabzon başta olmak üzere birçok bölgede meteoroloji istasyonları kurulmuştur.⁸⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, idaresi altındaki halkın eğitimi ile yakından alakadar olduğu gibi bu dönemde kendi topraklarına yapılan Kafkas göçleri esnasında göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Batum’da bu göçmenler için yeni yerleşim alanları oluşturulurken okul yaşı gelen göçmen çocuklar için hocalar tayin etmiştir. Göçmenler için Batum’da kurulan 3 mektebe toplamda 200 dini kitap gönderilmiş ayrıca yine burada oluşturulan sosyal yapıların geliri maddi durumu iyi olan ahaliden tahsil edilmiştir.⁹⁰ 19. yüzyılda Batum Sancağındaki eğitim binalarının sayısı ve öğrenci mevcudu yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1871 yılında 1, 1873 yılında 4, 1874 yılında 1 ve 1875 yılında da 1 medrese inşa edilmiştir.⁹¹ Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere hemen her bölgede rüştiye okulları açılmıştır. 1856 yılında Batum Sancağında rüştiye açılmış ve 1857 yılında bu rüştiye mektebine memurlar atanmıştır.⁹² Ayrıca 1864 yılında Batum Sancağında sıbyan mektebi inşa edilmiştir.⁹³

5. Batum Sancağında Ticari Hayat, Ulaşım ve Haberleşme

Ticari hayatın en önemli sahalarından biri olan pazarların genel durumuna bakıldığında; Batum Sancağının idaresinde bulunan bölgelerde pazarların mevcut olduğu Vilayet Salnamelerinde yazmakta ve genellikle de Cuma günleri pazarların kurulduğu bilinmektedir. Özellikle Batum ile Rize arasında hem sosyal hem de ekonomik açıdan sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Batum Limanı’nın maddi olarak getirisinin fazla olması sebebiyle Rizeli halkın zaman zaman Batum’a yerleştiği bilinmektedir.⁹⁴ 1871-1872-1873 Trabzon Vilayet

---

⁸⁹ İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 73.

⁹⁰ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 176-177.

⁹¹ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 203; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 181; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1874*, C. 6, s. 187.

⁹² BOA.İ.DH..599/41771; İ.MVL.. 375/16448; A.}MKT.MHM..126/29

⁹³ BOA.İ.MVL.530/23776

⁹⁴ Nebi Gümüş, *“Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler”*, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, S.1 (2012), s. 67.

Salnamelerine göre Lazistan Sancağına tabi olan Batum kasabasında Cuma günleri pazar kurulmaktadır.⁹⁵

Ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan en önemli etken olan yol, bulunduğu coğrafyaya ve dönemin Őartlarına göre fiziki açıdan farklılıklar içermektedir. Tarihin hemen her devresinde yol ve güzergah halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve bölgenin asayışını sağlayabilmek noktasında oldukça büyük önem taşımaktadır. Diğer tüm devletler gibi Osmanlı Devleti de tarih sahnesinde kaldığı süre içerisinde topraklarını genişletmesine paralel olarak yolların yapım çalışması, güzergahın güvenilirliği gibi hususlara ayrıca önem vermiştir. Osmanlı Devleti, Anadolu istikametinde bulunan yollar aracılığıyla Batum'un da içinde bulunduğu Kafkaslar ve Doğu Karadeniz bölgesindeki yönetim birimlerine ulaşımı sağlanmaktaydı.⁹⁶ Nitekim halkın temel ihtiyaçları arasında, buldukları bölgenin yolların yenilenmesi hususunda memurlar tayin edilmiştir. Batum'da açılacak olan yolun kontrolü için Mühendishane-i Hümayun eşraflarından Hüseyin Efendi memur tayin edilmiştir.⁹⁷ Ayrıca Batum'da yapılacak yol için mühendis tayin edildiği ve bu tayin hakkında Tophane-i Amire'ye ilgili konu hakkında yazı gönderilmiştir.⁹⁸ Batum Limanı ile Erzurum arasında yapılacak yolun Trabzon'a göre mesafe bakımından yakın oluşu ve coğrafik açıdan ulaşımın daha elverişli oluşu münasebetiyle bölgenin incelenmesi için bir mühendis tayin edildiği bilinmektedir.⁹⁹ 1848 yılında Kars ile stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı arasında yapılacak olan yolun oldukça mühim olmasına binaen belirtilen yılda devletin emriyle yolun yapılmasına karar verilmiş ve bu yolun yapım aşamasında Avusturyalı bir mühendis tayin edilmiştir.¹⁰⁰ 18. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlara göre Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağına (Gönye olarak da geçmektedir) ait bazı bölgelerindeki yollar doğal afetler neticesinde harap olmuştur. Bu durum karşısında, bölgede maddi durumu iyi olan kişilerden toplanan yardımlarla yolların bakımı yapılmıştır. Fakat uzun bir süre bu bakımın sağlanamaması bölgedeki esnafların işlerini engellemesi ayrıca Batum kalesine de bu yollar

⁹⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi* 1871, C. 3, s. 181. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi* 1872, C. 4, s. 181. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi* 1873, C.5, s. 161.

⁹⁶ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Klliyeleeri" ,Osmanlı, C. 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 376-377.

⁹⁷ BOA. İ. MSM. 87/2476

⁹⁸ BOA. A.MKT.MVL 9/29

⁹⁹ BOA.MVL.58/16

¹⁰⁰ Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, s. 235.

vasıtasıyla yiyecek ve türlü ihtiyaçlar gönderildiğinden durum devlet büyüklerine bildirilmiş olup bunun üzerine daha teferruatlı bir bakımın derhal yapılması için bölge kadısına emirname gönderilmiştir.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nin bilhassa 19. yüzyılda yaptığı ıslahatlarda, ulaşım ve haberleşme alanında da birçok yenilik yapılmıştır. Bu yeniliklerden birisi de posta teşkilatının kurulmasıdır. 1865 yılında Batum Sancağının olduğu bölgede, telgraf hattı kurulmasına karar verilmiş ve bölgede yapılacak olan telgraf hattı için gerekli malzemeler ve bütçe, bölge ahalisi ve esnafından temin edilmiştir. Ayrıca Trabzon- Batum arasında yapılacak olan telgraf hattı için gerekli olan direkler bölge halkı tarafından tedarik edilmiştir.¹⁰² 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi 'ne göre Batum Sancağının bağlı bulunduğu Lazistan Sancağının telgrafhane müdürlüğüne Mukbil Efendi atanmıştır. 1872 yılında telgraf memurluğuna Şakir Efendi getirilirken 1873 yılında müdürlüğe Hasan Efendi atanmıştır.¹⁰³ 1874 yılında Batum Sancağındaki posta ve telgraf müdürlüğü görevi Hasan Efendi'ye verilmiştir.¹⁰⁴

6. Batum Sancağında Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Devleti, himayesi altındaki halkın her türlü ihtiyacını karşılamakla mükellef olduğundan her dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da diğer alanlardaki ıslahat çalışmalarını sağlık alanında da titizlikle uygulamıştır. Nitekim bu dönemde en önemli çalışmalarda birisi Karantina usulünün getirilmesi olmuştur. Karantina sisteminin yürütülebilmesi için 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum Sancağına karantina memuru olarak Hacı Ömer Efendi atanmıştır.¹⁰⁵ 1872 yılında karantina memuru olarak Batum Sancağına tabi Lazar* kâtabi Osman Efendi atanmış, 1873 yılında karantina memuru olarak Osman Efendi göreve atanmıştır.¹⁰⁶ 1849 yılında Batum limanından Abaza ülkesine geçmek isteyen ahalinin sağlık kontrolleri yapıldıktan sonra seyahat yapabileceğine dair doktorlar tarafından verilecek sağlık raporu ile seyahat edebileceği ve bu hususla ilgilenmesi üzerine Batum Sancağının bağlı olduğu

¹⁰¹ Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, s. 183.

¹⁰² BOA.MVL.711/112; BOA.MVL.714/45

* Lazar; Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre 1871 yılında Batum Sancağı'na bağlı bir bölgenin adıdır.

¹⁰³ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 155. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C. 4, s.157; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 143.

¹⁰⁴ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1874*, C. 6, s. 149.

¹⁰⁵ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, C. 3, s. 153.

¹⁰⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1872*, C.4, s. 155. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1873*, C. 5, s. 137.

Trabzon Eyaleti'nin valisi Mehmet Hayrettin efendi bizzat görevlendirilmesi halk sağlığının ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti, özellikle Batum'da Kukarina adı verilen kuşların avlanmasına sınırlama getirmiş, haddinden fazla yapılan avcılığın neticesinde biriken kuşların avlanma sonucunda halka açık alanlara atılması ile birlikte bakteri toplaması halk sağlığının tehlikeye girmesini engellemek için fazla avlanan kuşların gömülmesini emretmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti, veba ve benzeri bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alabilmek maksadıyla daha önce bu hususta Avrupa'da ihtisas yapmış uzmanları, Osmanlı Devleti'ne getirtmiş ve uzmanlara geniş yetkiler vermiştir.¹⁰⁹ Stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı ve sınırları dâhilinde bulunan Batum limanı, ticari ağın bir kolunu teşkil etmekteydi. Limana belirli günlerde Avrupa'dan ticaret gemileri gelmekte ve gelen tacirlerin Batum Sancağında yaşıyan halka salgın hastalıkları bulaştırma ihtimaline karşı karantinahane kurulmasına karar verilmiştir. 1853 yılında Batum ve Hopa bölgesine karantina hane inşa edilmiş olup, Batum ve Sohum kasabasında inşa edilecek olan karantina haneye memur tayin edilmiştir.¹¹⁰

7.Batum Sancağının Nüfusu ve Göç Hareketleri

1800'lü yılların başlarında yapılan nüfus sayımında Trabzon Eyaleti; Trabzon Livası ve Gönye Livasından müteşekkildi.¹¹¹ 19. yüzyılın başlarında uzun süren savaşlar neticesinde mevcut asker sayısını belirlemek maksadıyla Osmanlı Devleti nüfus sayımı yapmıştır. Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır. Yapılan bu sayımlar, Temettuat adı verilen defterlerde kayıt altına alınmıştır.¹¹² Sayımlar daha çok askeri amaçla olup yeni kurulan ordunun askeri ihtiyacının ne kadarını karşılanabileceği saptanmak maksadıyla¹¹³ sadece erkek nüfusu üzerinden yapılmıştır. Ayrıca bu uygulama vergilere tabi tutulanların kaç kişi olduğunu belirlemek amacıyla da yapılmıştır.

¹⁰⁷ BOA.A.ıMKT.230/85

¹⁰⁸ Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 1999, s. 137.

¹⁰⁹ Gülden Sarıyıldız, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, İstanbul, 1986, s. 8-9.

¹¹⁰ BOA.İ.HR..56/2618; BOA.İ.DH..246/15011;BOA.HR.MKT..111/44

¹¹¹ "Trabzon", *Yurt Ansiklopedisi*, C.10, s. 7188.

¹¹² Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 178.

¹¹³ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi* 14/3(2012), Ankara, s. 194.

Ayrıca bu sayımlar her ne kadar askeri nüfusu saptayabilmek maksadıyla yapılmışsa da daha sonraki evrelerde farklı alanlardaki eksiklikleri saptamak için de bu sayımların daha kapsamlı yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁴ Aynı dönemde her fırsattan istifade yolunu seçen Gayrimüslim tebaa nüfus sayımlarında da bir takım çıkarları doğrultusunda sayılarını çok göstermeye çalışmışlardır. Özellikle Batum sahilinde türlü bahanelerle bina inşa etmek istemişler lâkin buna izin verilmemiş ve dönemin Valisi Mehmet Hayrettin Paşa'ya¹¹⁵ ve Batum Kaymakamı'na yazı gönderilmiş ve durumun engellenmesi emredilmiştir.¹¹⁶ Yukarıda belirtildiği gibi ilk nüfus sayımının yapıldığı dönemde mevcut nüfus hem Müslüman hem de Gayrimüslim olmak üzere 3.641.101 olarak belirlenmiştir. Bu nüfus sayımının daha geniş kapsamda yapılmaya başlanması ise 93 harbinden sonraki döneme tekabül eder. 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ilk nüfus sayımına göre genel olarak Karadeniz'de yaşayan tebaanın oldukça büyük bir kısmı Müslümandı. Yine bu dönemde Trabzon'daki toplam nüfus 136.552 idi; bu sayımda kadın ve çocuklar bulunmamaktaydı.¹¹⁷

Doğu Karadeniz'deki nüfus oranlarının dönem dönem azalıp arttığı görülmektedir. Bunun sebepleri arasında göçler en önemli unsurdur. 1700'lü yıllar ve akabindeki asırda düşüş yaşanırken 19. yüzyılda Kırım Savaşı esnasında bölgedeki halkın Rusya'nın zorlaması neticesinde Doğu Karadeniz'e göç etmeleri ile nüfus oranının oldukça arttığı görülmüştür. Ayrıca bundan evvel 1774'te yapılan antlaşma gereği Avrupa gemilerinin Karadeniz'e girmelerinin kabul edilmesi üzerine bölgede ticari bir canlılık yaşanmış, bu da bölge nüfusunda artışa sebep olmuştur.¹¹⁸ 1849 yılında Batum Sancağı bünyesindeki nüfusun kaydı için kasaba ve köylerdeki erkek nüfusunun belirlenmesi için memurlar tayin edilmiştir.¹¹⁹ Bu döneme ait yapılan nüfus sayımına göre Gönve ve Batum sahil köylerinin erkek nüfusu 7512 kişiden müteşekkildir.¹²⁰ Osmanlı

---

¹¹⁴ Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, s.172.

¹¹⁵ BOA. A.MKT.MVL 19/70

¹¹⁶ BOA. A. MKT. 232/91

¹¹⁷Veysel USTA- Mehmet OKUR," *Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*", *HistoryStudies*, S.1, 2009, s. 37-43.

¹¹⁸ M. Hanefi BOSTAN, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 438.

¹¹⁹ BOA.İ.DH.203/11641.

¹²⁰ Murat KAYA, *1170 No'lu Göve, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, RTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2013, s. 9.

Devleti'nde, nüfus sayımları daha geniş bir biçimde 1866 yılında yapılmaya başlanmış olup¹²¹ 1869-1877 yılları arasındaki Trabzon Vilayet Salnamelerine bakıldığında gerek Batum Sancağının gerekse bağlı olduğu Trabzon Vilayetinin toplam nüfusları bellidir. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Trabzon'da 122 Katolik, 435 Ermeni, 967 Rum ve 2624 Müslüman hanesi bulunmaktadır. Nüfus yapısı ise řu şekildedir; 414 Katolik, 1349 Ermeni, 1630 Rum ve 6409 Müslüman bulunmaktadır. Batum Sancağında ise hane olarak Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 tane olup nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.¹²²

1872 Vilayet Salnamesine göre; Trabzon Vilayetindeki hane sayısına bakıldığında İslam 2624, Rum 967, Ermeni 435 ve Katolik 122 haneden oluşmakla birlikte vilayetin nüfus sayısına bakıldığında; İslam 6409 kişi, Rum 1630 kişi, Ermeni 1349 ve Katolik 414 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında İslam 38, Çerkes 183, Rum 18, Ermeni 4 ve Katolik 3 tanedir. Batum Sancağının nüfus sayısına bakıldığında ise İslam 113 kişi, Çerkes 429 kişi, Rum 41 kişi, Ermeni 17 kişi ve Katolik 4 kişiden müteşekkildir.¹²³ 1873 Vilayet Salnamesine göre, Trabzon Vilayetinde hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 hane bulunmakta olup vilayetteki Nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 hanedir. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429'dan müteşekkil olup Müslüman sayısı 113 kişiden oluşmaktadır.¹²⁴

1874 Vilayet Salnamesine göre, Trabzon Vilayetindeki hane sayısına bakıldığında gayrimüslimler; Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 müteşekkil olup Müslüman ahaliye ait hane sayısı 2624 bulunmaktadır ayrıca vilayetin nüfusuna bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayılarına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerkes 183 ve İslam 38 haneden oluşmaktadır. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.¹²⁵ 1875 Vilayet Salnamesine göre,

¹²¹ ÇİMEN, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 197.

¹²² Trabzon Vilayet Salnamesi 1871 Cilt 3, s. 199-201.

¹²³ Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, Cilt. 4, s. 199-201.

¹²⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, C. 5, s. 175-177.

¹²⁵ Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, C. 6, s. 181-183.

vilayetteki hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 haneden oluşmakta ayrıca Vilayetteki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden müteşekkildir. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Çerkes 183 ve İslam 23 haneden oluşmakta ayrıca sancaktaki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerkes 429 ve İslam 113 kişiden oluşmaktadır.¹²⁶ Osmanlı Devleti, zaman içerisinde çıkar çatışmaları sebebiyle başta Rusya olmak üzere birçok devletle anlaşmazlıklar yaşamış ve netice itibariyle savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşların neticesinde yapılan antlaşmalar gereği birtakım yerler Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve karşılıklı olarak göçler meydana gelmiştir.¹²⁷ 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü koruyamaması ve Rusya ile yapılan savaş sonrasında Kırım'ın işgal edilmiş olması bölge halkını sıkıntıya sokmuştur. Rusya, Kırım'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki Müslüman halk Anadolu topraklarına göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göç Osmanlı Devleti sınırlarına gerçekleştirilen ilk büyük göç dalgasıdır.¹²⁸

1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması sonucunda, Osmanlı Devleti'ne ait topraklara göçler olmuştur. Göç eden ahalinin iskân ve iâşe ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla Muhacir komisyonu kurulmuştur.¹²⁹ 93 Harbi'nden evvel yapılan nüfus sayımına bakıldığında Batum'daki mevcut nüfus 15.000 kadardır lakin 93 Harbi'nden sonra bilhassa Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göçü neticesinde mevcut nüfus yaklaşık 8.000'e kadar inmiştir. Bu da bölgedeki halkın yarıya yakınının Müslüman ahalden oluştuğunu göstermektedir. 93 Harbi'nden sonra Batum'dan gelen göçmenlerin çoğu Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmiştir.¹³⁰ Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Kafkasya'dan başlayan göçler genel olarak Karadeniz'in doğusundan ilerlemek suretiyle Batum ve Kars şehirlerinden geçerek Anadolu'ya girişler gerçekleştirilmiştir. Ancak mevsim şartlarının oldukça ağır geçmesinden dolayı

¹²⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1875*, C. 7, s. 257-259.

¹²⁷ Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.31, Güz 2011, s. 18.

¹²⁸ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 1991, s. 44.

¹²⁹ Zehra Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", *Bilgi*, S.71, Güz 2014, s. 43-44.

¹³⁰ Arslan, *Batum Göçmenleri (1914-1930)*, s. 44.

göçmen halkın Osmanlı Devleti'nin sınırlarına yapmış oldukları göç esnasında bazı olumsuzluklar meydana gelmiş ve hatta kimi zaman hayatlarını kaybetme gibi ağır olaylar yaşanmıştır. Bu göçler Osmanlı Devleti'ni bir hayli güç duruma sokmuş, akın eden göçmenler Trabzon, Batum, Sinop başta olmak üzere birçok Karadeniz sahil kentine sığınmak durumunda kalmıştır.¹³¹ Kırım harbinden sonra, Anadolu toprakları istikametinde gerçekleşen göçler çoğunlukla deniz yoluyla yapılmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz'deki en önemli limanlardan biri olan Batum limanıdır.¹³² 93 Harbi'nden sonra, Batum'un Rusya'ya bırakılması neticesinde Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçler deniz yoluyla gerçekleştirilmiş olup Batum limanı ile Trabzon limanı arasında yapılmıştır. Bu dönemde muhacirlerin taşınabilmesi için dönemin mevcut vapur sayıları yetersiz kaldığından sayılarının çoğaltıldığı bilinmektedir.¹³³

8. Batum Sancağında Sosyal Hayat

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk günden itibaren idaresi altında aldığı halkı dil, din, ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın hoşgörü ve adalet ile yönettiği bilinmektedir. Buna en güzel örnek Osman Bey zamanında farklı ırklara mensup iki ahalinin arasında yaşanan hadisede Müslüman zat haksız, Gayrimüslim zat ise haklı görülmüştür.¹³⁴ Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren devletin temel prensibi olarak benimsediği düşüncesinde padişahlık yetkisinin Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş olduğu ve himayesine nasip edilen bölgelerdeki ahalinin hangi ırka ya da mezhebe mensup olursa olsun Allah'ın kendilerine emanet ettiği kullar olarak görmek vardır. Padişahlar himayesi altındaki ahalinin refahını sağlamayı birinci görev olarak saymıştır.¹³⁵ Osmanlı Devleti, halkın rahatı ve yaşamlarını idame ettirebilmesi noktasında hemen her alandaki yapmaya çalıştığı yeniliklerin etkilerini Batum sancağında da görmek mümkündür. 19. Yüzyıl'a ait Vilayet Salnamelerine bakıldığında Batum

---

¹³¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 87-89.

¹³² Güneş, " *Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskanı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)*", s. 424.

¹³³ Arslan, " *Batum Göçmenleri (1914-1930)*", s. 43-44.

¹³⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s. 27.

¹³⁵ Mehmet İspirli, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi C.1*, Zaman Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 139.

Sancağında kurulan hizmethaneler hakkında teferruatlı bilgilere ulaşılmaktadır.¹³⁶

Trabzon'un, Osmanlı Devleti tarafından fethi sonrasında bölgeye uygulanan Türkleştirme ve İslamlaştırma politikası neticesinde Trabzon ve çevresine yerleştirilen Türk ve Müslüman ahali ile bölgede var olan Gayrimüslim tebaanın sosyal ve ekonomik ilişkileri gün geçtikçe olumlu yönde artış göstermiştir. Fetihden sonra Gayrimüslim tebaaya askeri ve idari alanlarda görevler verilmiş ve bu sayede zaman geçtikçe Türk ve Müslüman tebaa ile aralarındaki ilişki olumlu yönde bir yol izlemiştir. Hatta Müslümanlığa geçişler olduğu görülmüştür. Fetihden yaklaşık yüz yıl sonrası incelendiğinde her iki tebaanın demografik ve sosyal alanda oldukça kaynaştığı hatta mahallelerin Müslüman ya da Gayrimüslim diye ayrılmadığı aksine karma olduğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin temelindeki hoşgörü politikasının en güzel örneğini yargı alanında da görmek mümkündür. Gayrimüslim tebaanın bir konudaki sıkıntısını bazı hususlar (arazi-mülk kaydı veyahut ceza davası) haricinde kadıya gelme zorunluluğu olmamasına rağmen Gayrimüslim halk kendi dini liderlerinin karşı çıkmalarını göze alarak birçok konuda kadı mahkemelerini tercih etmişlerdir. Müslüman-Gayrimüslim tebaanın arasındaki sosyal ilişkilerin bir kolu olan ibadet ve din özgürlüğüne bakılacak olunursa Gayrimüslim tebaanın kilise vb. dini ibadet mekânlarına rahatça giderek dinlerinin gerektirdiği gibi özgürce ibadet ettikleri görülmektedir. İki toplum arasındaki sosyal bağ unsurlarından bir diğeri de evlilik müessesesidir. Çok fazla olmamakla birlikte iki tebaa arasında zaman zaman evliliklerle bağ kurulduğu görülmüştür. 18. yüzyıla gelindiğinde, yukarıda sayılan birçok alanda olumlu yöndeki artışın daha da yukarı seviyelere çıktığı görülmektedir. Gayrimüslim tebaa ile Müslüman tebaa arasındaki herhangi bir konuda çıkan anlaşmazlık neticesinde mahkemeye başvurulduğunda Gayrimüslim tebaanın veyahut Müslüman tebaanın birbirlerinin ifadelerinden yararlandıkları ve mahkemede her iki tarafa da eşit davranılarak karar verildiği bilinmektedir.¹³⁷ 19. yüzyılın başında bazı Avrupa ülkelerine Karadeniz'de ticaret hakkı tanınmış bu durumdan istifade etmeye

¹³⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi, C.V;* 56-158. ; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, C. 3, s. 155.*

¹³⁷ Kemal Çiçek," *Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 235-243.*

çalışan Rusya'nın Gayrimüslim halkı türlü bahanelerle kışkırtması Osmanlı'nın Karadeniz ve boğazlardaki hâkimiyetini tehlikeye düşürmeye başlamıştır.¹³⁸

Osmanlı Devleti, himayesi altına aldığı bölgelerdeki mevcut halkın refahını sağlamak başlıca görevlerinden saymış, bölgeye atadığı yöneticilerin bölge halkının huzurunu kaçıracak en ufak bir huzursuzluğunda cezalandırılmasını emretmiştir. Osmanlı Devleti'nde, halkın huzurunu bozan ve ortam asayiş nizamını etkileyen bir diğer husus esir ticareti olmuştur.¹³⁹ 19. yüzyıla geldiğinde Osmanlı Devleti, sınırlarında bulunan özellikle Batum Sancağı sınırları dâhilindeki Batum limanına gelen yabancı gemiler aracılığıyla esir ticareti yapılmakta olup Devlet-i Aliyye duruma el koymuştur. 1850-1854 yılları arasında Batum limanına gelen yabancı gemilerin yapmış olduğu, özellikle Gürcistan bölgesinde oldukça yoğun olan esir ticaretinin engellenmesi için dönemin Trabzon valisi ve hariciye kumandanına gönderilen emirnamede esir alım satımının durdurulması ve bu süreç içerisinde Batum limanına gelen ticaret vapurlarının sınırlandırılması emredilmiştir.¹⁴⁰

19. yüzyılda, sosyal hayatta huzuru bozan hususlar arasında kanun kaçıklarının faaliyetleri de yer almaktadır. Bilhassa 1851 yılında Batum Sancağında halkın huzurunu bozmaya yönelik bazı uygunsuzlukların yaşanması üzerine durum ilgili mercilere bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, himayesindeki bölgelerde halkın huzur ve refahını korumak için bölgelerin idari ve askeri amirlerine emirnameler yollamış ve bu sayede asayişi sağlayabilmeyi amaçlamıştır. 1848 yılında Batum'da meydana gelen halkın huzurunu bozan olaylardan dolayı önlem alınması için dönemin kaymakamına gerekenin yapılması için tebligat gönderilmiştir. Yine aynı sene içerisinde Batum Sancağında isyanın yaşanmasına binaen Trabzon valisine gerekenlerin yapılmasına dair emirname gönderilmiştir.¹⁴¹ Osmanlı Devleti'nin siyasi alanda yaşadığı birtakım sıkıntılar neticesinde antlaşmalar yapılmıştır. Antlaşma maddeleri gereğince sınırların dışında kalan Osmanlı halkı, bir süre sonra Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalmış ve göç esnasında geçtikleri güzergâhlardaki yerleşik halkın zaman zaman huzurunu kaçıran olaylar meydana gelmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda Kafkasya'dan göçüp Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin

¹³⁸ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *OTAM*, S.23, Bahar 2008, Ankara, s. 55.

¹³⁹ Öztürk, 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat, s. 176.

¹⁴⁰ BOA.A.}MKT.MHM.37/2; BOA.A.}MKT.UM. 173/82; BOA.HR.MKT. 102/25

¹⁴¹ BOA.MVL.237/62; BOA.A.}MKT.221/28;A.}MKT.218/52

hayatlarını idame ettirmeleri ve güvenlikleri için birtakım çalışmalar yapmış, onları geçimlerini sağlayabilecekleri bölgelere sevk etmiş ve bu hususta yapılacak çalışmaların istikrarlı bir şekilde yürütülmesi için Nusret Paşa görevlendirilmiştir. Fakat bu göçmenler arasında bazı kimselerin Osmanlı Devleti topraklarına gelirken geçtikleri bölgelerde yerleşik halkın huzurunu bozduğu kayıtlarda mevcuttur.¹⁴²

Karadeniz ve bilhassa Trabzon, coğrafi olarak incelendiğinde eşkıyalık faaliyetlerinin uzun süre yapılamadığı görülmektedir. "1863 Trabzon Sancağı Eşkiyası: Trabzon Sancağı ve buraya bağlı kazalarda kur'a firarisi ve kanun kaçaklarının birleşerek 1862 yılından beri eşkıyalık yaptıkları Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmiş ve eşkiyanın takibati işi için görevlendirilecek özel bir birlik için izin ve masraflarının da Maliye Nezareti'nce karşılanması talep edilmiştir. Halkın güvenliği ve emniyetinin öncelikli olduğu Meclis-i Vâlâ'da vurgulanmış ve eşkiyanın takibi için iki buçuk ay zarfında özel görevle eşkiya takibine görevlendirilecek zabtiye erlerine aylık 8.000 kuruşu aşan maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Trabzon Sancağı'nda eşkiyanın takib işi için toplam 20.000 kuruşluk masrafta bulunulmuştur."¹⁴³ Batum Sancağında kuzur bozan kanun kaçaklarına karşı asayiş sağlama hususunda Ahmet Paşa görevlendirilmiştir. Ayrıca yakalanan kanun kaçakları ve bölge asayiş hakkında Trabzon Valiliğine durumu izah eden bir rapor sunulmuştur.¹⁴⁴ Kanun kaçaklarının halkın huzurunu bozduğu yetmezmiş gibi bir de halk göçebe aşiretlerin saldırısına maruz kalmakta idi. Kendilerine tahsis edilen yolu kullanmaktan ziyade yerleşik halkın yaşadığı toprakları kendilerine yol tutan göçebe aşiretler halkın ekinlerine mallarına zarar verdikleri gibi birde namuslarına hanel getirerek zorla kız kaçırdıkları bilinmektedir.¹⁴⁵

SONUÇ

Batum, stratejik konumu nedeniyle tarihsel süreç içerisinde birçok devletin himayesine geçmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'u fethi neticesinde Karadeniz'in büyük bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur.1508 senesinde Yavuz Sultan Selim döneminde Batum, Osmanlı

¹⁴² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 147.

¹⁴³ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)", *AÜ Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ankara, 1997, s. 84.

¹⁴⁴ BOA.HAT.1233/48014

¹⁴⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi", Ankara, İmge Yayınevi, Temmuz 2007, s. 140.

topraklarına katılmıştır. 1545’de Gürcülerle yapılan savaş neticesinde Batum tekrar hâkimiyet altına alınmış ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Trabzon Eyaletine bağlanmıştır ve 93 harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na kadar Osmanlı Devleti’ndeki sancaklardan biri olmuştur. Batum limanı başta ticaret olmak üzere stratejik açıdan da oldukça büyük öneme sahiptir. Karadeniz ile Anadolu arasındaki ticaretin kavşağı konumunda olan liman aynı zamanda köle ticareti ve taşımacılıkta da oldukça önemli bir yerdedir. Bu bağlamda devler birçok yerde vakıf kurmuş ve böylelikle halkın ihtiyaçlarına cevap verilmiştir. Doğu Anadolu ile Batum arasındaki yol yapımı sayesinde Anadolu ile Karadeniz’in öte yakası arasında ticari ilişkiler daha rahat yürütülmüştür. Yapılan araştırmalar doğrultusunda Batum’da üç tane camitespit edilmiştir. Ayrıca Trabzon Vilayet Salnamelerinin verilerine göre yıldan yıla sayılarında değişiklik arz etse de genel olarak bölgede üç tane kilise olduğu bilinmektedir. Batum siyasi, askeri, idari, ekonomik ve sosyal olarak gerek Osmanlı Devleti gerek Osmanlı Devleti’nden önce bölgeye hâkim olan devletler için önemli bir yer tutmaktadır. Sonuç itibariyle Batum Sancağı uzun yıllar Osmanlı Devleti’nin himayesinde kalmış ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan antlaşma gereği Rusya’nın topraklarına dâhil edilmiştir. Bu tarihten sonra uzun bir müddet Rusya himayesinde kaldıktan sonra bugünkü Gürcistan’a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti’nin başkenti konumuna gelmiştir. 93 Harbinden sonra antlaşma gereği Batum’un elden çıkmasıyla birlikte Osmanlı’yı ekonomik, siyasi, sosyal ve idari alanlarda sıkıntılı bir sürece sürüklemiştir. Diğer yandan coğrafik konumu itibariyle Doğu Anadolu ile Karadeniz arasında tampon bölge olarak görülen Batum savaş zamanında Karadeniz üzerinden gelebilecek olası saldırıda askeri karargâh görevini üstlenmektedir. Ayrıca Batum ile başta Rize olmak üzere Karadeniz’deki diğer eyaletlerle sosyal ve ekonomik açıdan sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 93 Harbi neticesinde Osmanlı’dan ayrılan Batum’un savaş sırasında Lazistan Sancağının merkeziyken savaş sonrasında Lazistan Sancağına Rize merkezlik yapmıştır.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(ATAD)

- 174 -

BOA. A.} MKT. NO:232/91-230/85-218/52-221/28
BOA. A.MKT.MVL.NO: 9/29-19/70
BOA. HAT. NO:52/1589-1524/15-1552/54-1233/48014-1589/52
BOA. İ. MSM. NO:87/2476
BOA. İ..DH. NO:596/41482-203/11641-599/41771-246/15011
BOA. İ.MVL..NO: 375/16448-530/23776
BOA.A.}MKT.MHM..NO:126/29-37/2
BOA.A.}MKT.NZD. NO:100/32
BOA.A.}MKT.UM..NO: 173/82
BOA.C..EV..NO:288/14663
BOA.C.SH.. NO:1253/62
BOA.HR.MKT. NO:102/25-111/44
BOA.İ.HR.. NO:222/12950 -56/2618-224/13081
BOA.MVL,NO: 58/16-226/13-237/62-711/112-714/45

Basılı Eserler

- Alkan, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı" Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı, Editör: Tufan Gündüz, Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi C.3, İstanbul, Ana yayıncılık, 2004.
- Ansiklopedisi, Yurt, "Trabzon", C.10.
- Arıcı, Muzaffer, Her Yönüyle Rize, Ankara, Odak Ofset Matbaacılık, 1993.
- Armaoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010.
- Arslanoğlu, Cemender. 93 Harbinden Sonra Kars'ımız, Ankara, Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları NO:1, 1987.
- Aydın, Dündar, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535-1566), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Bi, Mahmut, Kafkas Tarihi 2, Ankara, Berikan Yayınevi, 2000.
- Bice, Hayati. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri(1856-1876), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1991.
- Bilge, M. Sadık, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005.
- Bilgin, Mehmet, Trabzon, Ankara, TC Kültür Bakanlığı, 1996.
- Bostan, Hanefi, Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2012.
- Bostan, İdris, Batum, İslam Ansiklopedisi C.5, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 1992.

- Çabuk, Vahit, Solakzade Tarihi, Ankara, T.C Kùltür Bakanlığı, 1989.
- Çadırcı, Musa, Tanzimat Sürecinde Türkiye Ùlke Yönetimi, Ankara, İmge Yayınevi, Temmuz 2007.
- Çiçek, Kemal, «Şer'iyye Sicilleri'ne Göre Trabzon'da Müslim- Gayrimüslim İlişkileri.» Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım01998) Bildiriler, Yazan, Kemal Çiçek- Kenan İnan- Hikmet Öksüz- Abdullah Saydam, 235-243. Trabzon, Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999.
- . Şer'iyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim- Gayrimüslim İlişkileri, Trabzon Tarihi İلمي Toplantısı(6-8 Kasım1998), Trabzon, 1999.
- Efendi, Peçevi İbrahim. Peçevi Tarihi, Hazırlayan: Bekir Sıtkı HAVKAL, Ankara, Kùltür Bakanlığı, 1981.
- EmiroğLU, Kudret. 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 3, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1993.
- . 1872 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 4, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1994.
- . 1873 Trabzon Vilayet Salnamesi C. 5, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- . 1874 Trabzon Vilayet Salnamesi C.6, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- . 1876 Trabzon Vilayet Salnamesi C.7, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- .1875 Trabzon Vilayet Salnamesi C.9, Ankara, Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kùltür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, 1995.
- Eryılmaz, Bilal, Osmanlı Hâkimiyetinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul, Risale Basın, 1996.
- Gedikli, Yusuf, Pontus Meselesi. İstanbul, İz Yayıncılık, 2008.
- Gökçe, Cemal, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti Doktora Tezi, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kùltür Vakfı Yayınları, 1979.
- Güler, Mustafa, «Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi» Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı, Yazan, Tufan Gündüz. Ankara, Grafiker Yayınları, 2012.
- Hearth W. Lowry, Feridun Emecen. Trabzon, İslam Ansiklopedisi C.41, İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 2013.
- İnalçık, Halil, Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzere Araştırmalar I, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2009.

- İşpirlı, Mehmet, Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi C.I, İstanbul, Zaman Yayınevi, 1999.
- Kafalı, Mustafa. «Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi.» Türkler C.6 , Ankara, 2002.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C.V, Ankara, TTK basımevi, 2011.
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C.VIII, Ankara, TTK Basımevi, 2011.
- Karamanlı, M. Hüsameddin, «Osmanlı Hakimiyeti» İslam Ansiklopedisi C.14,İstanbul, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, 2013.
- Karpuz, Haşım, Rize. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- . Trabzon. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kaşıkçı, Nihat, Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, Ankara, Türkar Yayın evi, Ağustos 2000.
- Köse, Mürsel, İşgalden Kurtuluşa, Ankara, Kuban Matbaacılık, 2003.
- Mert, Okan, Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.
- Mutlu, M.Yücel, Misak-ı Milliden İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars, Ardahan ve Batum, Ankara, 2007.
- Müderrişoğlu, Fatih. «Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi» Osmanlı C.10, Yazan Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- NEŞRİ, Mehmet. Neşri Tarihi II, Hazırlayan, Mehmet Altay Köymen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984.
- Okuyan, Abdurrahman, 19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat, Trabzon, Kalem Yayınevi, 2013.
- Özçelik, İsmail, Devlet-i Aliyye 'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları. Ankara, Gazi Kitabevi, 2014.
- Öztuna, Yılmaz, Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut. İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009.
- Öztürk, Necdet, 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.
- Öztürk, Özhan, Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi. Ankara, Genesis Kitap, 2012.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Paşa, Lütfü, Tevarih-i Ali Osman, Hazırlayan, Kayhan ATİK. Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001.

- Sakin, Orhan, Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu. İstanbul, Ekim Yayınevi, 2010.
- Saydam, Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-11876). Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Sevim, Ali, Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Somel, Selçuk Akşin, Osmanlı'da Eğitim'in Modernleşmesi(1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin. İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Tekeli İlhan-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara, TTK Basımevi, 1999.
- Tektaş, Nazım, Saraydan Sürgüne, İstanbul, Hayat Yayın Grubu, 2013.
- Tellioğlu, İbrahim, Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Hakimiyetinde Türkler, Trabzon, Serander Yayınları, 2004.
- Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2010). İstanbul: Der Yayınları, Haziran 2010.
- Usta, Veysel. Anabasisisten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon. Trabzon: Serander Yayınları, 1999.
- Yağcı, Zübeyde Güneş. «XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası.» Türkler C.12, Ankara, 2002.
- Yıldıztaş, Mümin. Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler, İstanbul, Kültür ve Sanat Basımevi, 2012.
- Zeyrek, Yunus. Acaristan ve Acarlar, Ankara, 2001.
- Zinkelsen, Johan Wilhem. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574), Çeviri: Nilüfer Epçeli. İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2011.

Tez, Makale ve Süreli Yayınlar

- Arslan, Zehra, «Batum Göçmenleri(1914-1930)» ,Bilig S.71, Güz 2014, 43-64.
- Aygün, Necmettin, «XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı», OTAM S.23, Bahar 2008, 53-84.
- Berber, Ferhat, «19.Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler», Karadeniz Araştırmaları Dergisi S.31, Güz 2011, 17-49.
- Çimen, Adnan, «Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri» Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi 14/3, 2012, 183-216.
- Erlar, Mehmet Yavuz, «Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)» A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi S.30, 1997,69-98.

- Gümüş, Nebi, «Osmanlıların Son Dönemlerinde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler.» RTE Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.1, 2012, 65-71.
- Güneş, Mehmet. «Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunları(1861-1895)» Tarih Okulu Dergisi (TOD) S.XVIII, 2014, 421-452.
- Kaya, Murat, 1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi), Rize, RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Okur, Veysel Usta – Mehmet, «Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme» History Studies S.1, 2009, 35-70.
- Öksüz, Melek, «Kuruluştan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa bir Bakış (II.)» Karadeniz Araştırmaları Dergisi S.6, Yaz 2005, 97-107.
- Sarıyıldız, Gülden, Katarina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876), İstanbul, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi S.12, 1987: İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.13, 1987, İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.11, 1987: İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Savcın, Ender, «Gürcistan Tarihi.» Lider Dergisi, S.14, 1987, İstanbul, (sayfa numarası yok).
- Tarhan, M. Taner, Veli Sevin, «Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları.» Türk Tarih Kurumu Höyük dergisi S.1, 1988, 65-73.
- Üstündağ, Nagehan. «Osmanlı'da Şehir ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olan Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl).» Türkiyat Araştırmaları Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü S.2, Bahar 2005.